DISKRÉTNÍ JEDNOTKY V JAZYCE: PŘÍPAD JEDNOHO ČESKÉHO CIRCUMFIXU

FRANTIŠEK ČERMÁK
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

ČERMÁK, František: Discrete Language Units: The Case of a Czech Circumfix. *Journal of Linguistics*, 2016, Vol. 67, No 3, pp. 273 – 282.

Abstract: Next to multiword lexemes, such as idioms, discrete units may be found on a lower, i.e. a morphological level in language. A notable, rather widespread but neglected field is represented by circumfixes, i.e. discrete combinations of morphemes, such as the German *gesprochen* standing before and after a lexical morpheme, a stable combination of a prefix and suffix having a stable and fixed meaning and or function. A few examples in various languages as a general classification of this are briefly shown to indicate that the phenomenon of circumfix is by no means rare. In what follows a detailed analysis of a single Czech case of the circumfix *z--lý* is offered (such as in *zhrublý*, *zesinalý*), relating to verb bases. Here, both the regular and anomalous cases is pointed at and commented briefly upon.

Key words: discrete units, circumfix, Czech

1. ÚVOD. KOMBINACE JAKO DISKRÉTNÍ JEDNOTKY

Diskrétní jednotky v jazyce pro mnohé lingvisty jakoby ani neexistovaly a jejich očividnou existenci přecházejí mnozí se selektivní profesionální slepotou, srov. české reflexivum *smát se* a mnohá další, o kterém se pořád dokola tvrdí, že je to jedno slovo, i když to není pravda (jsou to slova dvě, ovšem rigorózně vzato). Jistě, síla analogie a její klam můžou být tak silné, že leckomu nedovolí se jí vzepřít a nábožensky věří starým a nezpochybnovaným pravdám.

Početně největšími oblastmi diskretních jednotek v jazyce, taky nazývanými **(I) víceslovnými**, jde-li o kombinace slov, jsou jednak **(I1) termíny** a jednak **(I2) frazémy a idiomy**. Obojí mívají dva i více komponentů a existuje pro jejich popis už i řada slovníků a příruček (zvláště Čermák – Hronek – Machač (eds.), 1988; Čermák, 2007, 2014 aj.). Všechny je spojuje jejich **ustálenost**, až dosud úzce vázaná pouze na lexikografii a, jak se nově ukazuje, i **funkčnost**, která je většinou ekvivalentní funkčnosti slovnědruhové. Prakticky to znamená, že jsou tyto víceslovné jednotky, resp. diskretní lexémy ekvivalentní lexémům jednoslovným, jak je známe ze slovníků. Pro frazémy to platí v zásadě obecně, pro termíny, kde výrazně převažuje nominálnost a tedy substantivnost, nikoliv.

Neartikulovaným problémem u termínů je, že jejich počet není známý, resp. je mnohem méně známý než u jednoslovných lexémů (kde se má za to, že to víme, ob-

vykle extrapolací podle slovníků, i když to nevíme). Přitom se však ani běžně netuší a nepřijímá fakt, že to je největší část jazyka vůbec. Většina termínů navíc v důsledku své specifické nociónální povahy leží mimo oblast běžného jazyka a je uzavřena do jednotlivých oborů; zřejmě největší a neustále prudce rostoucí oblastí je se svými mnoha milióny termínů a pojmů chemie (srov. Čermák, 2010). Vyvstává tu taky speciální problém ustálenosti, který by neměl zpochybňovat, že i zde jde o lexémy a tedy součást jazykového systému, jakkoliv už ne obecného a obecně vycitřovaného.

Víceslovné lexémy tvoří cca několik desítek tisíc frazémů a idiomů v jazyce jako je čeština, a neznámý počet mnoha miliónů víceslovných termínů (tj. oproti jednoslovným lexémům, jejichž počet v žádném jazyce nepřesahuje milión, dosahuje spíše jen několik málo stotisíců).

Existují ale i neméně nepoznané oblasti patřící do běžného jazyka a založené nejen na lexémech, ale i na morfémech; zpravidla jsou tu pak založené jen na komponentech dvou. Takovým polem neoraným jsou (II) **cirkumfixy**. Těm se jakožto diskrétním jednotkám odlišným od víceslovných, popravdě řečeno, ani jinde, i mimo domácí lingvistiku, mnoho pozornosti nevěnuje (v češtině naposledy ale ve velké případové studii autor, srov. Čermák, 2008). Po přehledu hlavních typů cirkumfixů (viz 2.) se na jeden jejich případ dál (viz 3.) zaměříme.

2. TYPY CIRKUMFIXŮ

Cirkumfixem lze nazvat diskrétní, tj. nespojitou konfiguraci forem, jednotek, zvl. morfémů (obvykle dvou) nesousedních, která je jako celek funkčně ekvivalentní jednotce jedné, zvl. morfému, a v lexému je umístěna kolem jádra, většinou jiného (autosémantického) morfému, srov. české *nábřeží*, *náměstí*, *nádraží*... označující území podél či kolem něčeho, kde zmíněný význam se vytváří konfigurací prefixu *ná-* a sufixu *-í*, které tu koeexistují v pevné kombinaci s pevným významem a funkcí; bývá to tedy jinými slovy kombinace ustálená, což je vlastnost tradičně přisuzovaná především lexému. V praxi cirkumfix tedy obvykle znamená kombinaci současně se vyskytujícího prefixu a sufixu. Bývá omezena na některé typy či třídy slov, a to tam, v takovém typu jazyka, kde je, jak se zdá, profil prefixu a afixu etablovanější, výrazný. V derivační morfologii je příznačné pro (A) **afixaci** kladení prefixu před slovo či sufixu za slovo (resp. lexikální základ), pro (B) **introflexi** jeho kladení dovnitř základu, resp. kořenu slova. Pro (C) **cirkumfix**, budující primárně na afixaci, je typické jeho umístění kolem lineárního základu z obou stran (lexikálního) základu zároveň.

Zásadní pro identifikaci cirkumfixu je tedy vedle ustálenosti formy i ustálenost funkce a významu složek konfigurace, nikoliv lexému, ale menších forem, zvl. morfémů, ale i fonémů (i když si dále naznačíme, že se lze setkat s přechody). Synchronně lze předpokládat, že daný lexém vzniká spojením obou složek do tvoření finálního útvaru zároveň a jako celek je pak třeba ho i vnímat (navrhovalo se tu někdy

i označení *parasyntéza*). Je to pohled jiný, stojící proti, resp. vedle tradičního pohledu slovotvorného spatřujícího zde místo tradičního sekvenčního a kumulativního tvoření (srov. např. Dokulil, 1962) tedy vlastně diachronně chápaný postup, kdy se daný útvar chápe jako vzniklý zároveň, a ne postupně. Percepční stránka cirkumfixu jako celku je pochopitelně dána možností souvýskytu složek, komponentů cirkumfixu a jejich analogického vnímání jako celku. Hodně tu tedy závisí na mono- či polyfunktčnosti složek; je-li vedle cirkumfixu více jiných avšak formálně shodných morfémů či tvarů, je to pro něj silná konkurence, která jeho vnímání oslabuje. Na druhou stranu, vyčlenil-li jazyk cirkumfix, resp. jeho komponenty monopolně a mají-li aspoň (či zpravidla) jen tuto funkci, sílí sémioticky povaha cirkumfixu jako indexu a jazyk tu nabízí silný formální signál ukazující na indexální funkci.

Typologicky je zřejmé, že cirkumfix lze hledat především tam, kde existují prefixy i sufixy (a prototypický cirkumfix je tedy nesamostatný a vázaný do jednoho jednoslovného lexému), resp. tam, kde se provádějí jazykové operace vlevo i vpravo od základu slova. To se týká tedy především jazyků majících aspoň nějakou míru flektivnosti (včetně introflexe) či aglutinace; přitom však jinak výrazné aglutinační jazyky ugrofinské, kde pojetí prefixu je slabé, data pro cirkumfix příliš nenabízejí. Na druhé straně je jasné, že cirkumfix (či řídce též *ambifix*) se nenachází u těch jazyků izolačních, kde je protiklad slov lexikálních a gramatických slabý a nezřetelný (jako např. čínština) a kde je tudíž i slabá slovtvorba a morfologická flexe; v zásadě sem patří i angličtina. U polysyntetických jazyků situace není jasná v důsledku nejasného statutu morfému a zvláště slabé hranice mezi morfémem autosémantickým (kořenem) a synsémantickým, afixem.

Je zřejmé, že morfématicky se u cirkumfixu naráží na problém pohledu: z povahy své složenosti jsou tu (aspoň) dva morfémy (morfy), resp. jiné formy, které však fungují jako jeden celek, resp. složený morfém apod.

Ukazuje se tedy při dalším zkoumání, že lze mluvit aspoň o dvou obecných typech cirkumfixu a jejich základní pojetí lze pak analogicky rozšířit. Můžeme pak mluvit o cirkumfixech

(1) gramatických, daných souvýskytem gramatických morfémů, ne už nutně vázaných v hranicích jediného slova a vlastní pojetí cirkumfixu poněkud rozšiřujících, a „tradičně chápaných“ cirkumfixech vázaných na jediný lexém,

(2) lexikálních, daných souvýskytem morfémů slovtvorných, které na hranice slova vázané jsou. Ve skutečnosti je tu i významný

(3) přechodný typ (zpravidla morfo-lexikální), který stojí na rozhraní, tj. mezi vázaným morfémem na jedné straně a nevázaným morfémem (resp. samostatným tvarem či slovem) na straně druhé. Tento typ však nestojí na stejné rovině, funkčně patří do prvního nebo druhého (srov. francouzština dál).

Přehled a ilustraci situace cirkumfixu v různých jazycích podává Čermák (2008). Připomeňme si na příkladech aspoň výrazné případy z prvních obou typů.

Napřed cirkumfix **gramatický**.

V holandštině se tvoří minulé/pasivní participium cirkumfixem **ge-...-t** přidaným k lexikálnímu základu, popř. též řidčeji **ge-...-en** (*gebruikt, getelefoneert* od *bruiken* ‚potřebovat‘ a *telefoneren* ‚telefonovat‘, popř. *gesproken* od *spreken* ‚mluvit‘). Podobná je tu němčina *gespielt, gesprochen* atd. (tedy především **ge-...-t**, od *spielen, sprechen* ‚hrát, mluvit‘).

Ve skutečnosti tu lze takto vzniklý cirkumfix svým způsobem využít i jako komponent ještě jiného, vyššího cirkumfixu a tvořit tak například perfektní slovesné časy spojující takto vzniklý cirkumfix zvláště s pomocným verbem, hol. (ik) **heb gesproken**, něm. (ich) **habe gespielt** aj. Základem, kolem kterého se takovýto cirkumfix užívá, je pak stále původní kořen, resp. kmen slovesa. Podobným způsobem, tj. opřením se o cirkumfix, může být ovšem vnímáno mnohé další z gramatiky, srov. švédské perfektnum **har läst, har kallat** (od *läsa* ‚číst‘, *kalla* ‚volat‘), futurum **skall läsa, skall kalla** (od stejných sloves, druhý morfém vedle jednotného futurálního *skall* je tu infinitivní *-a*). Švédština a podobně ovšem i další germánské jazyky ale takto tvoří například i další futurum, srov. *han kommer att läsa* (‚bude/hodlá číst‘), futurum exactum **skall ha läst**, kondicionál **skulle kalla**, tvary pasíva aj.

Sem lze řadit z angličtiny např. i vedle pasíva (cirkumfix: tvary **be + -ed** u pravidelných sloves) i třeba tvary průběhových časů, např. **is going** (obecněji tvary **be + -ing**). V angličtině se ale poukazuje i na nářeční a rozšířené tvoření (participiálních) tvarů průběhových časů některých typů, srov. (it is) **aflying** (‚(to) letí‘), tj. **a-...-ing**. Okrajový tu je však cirkumfix **en-...-en**, popř. **em-...-en**, který lze nalézt ve slovesech typu **enlighten** a **embolden** (‚osvětlit, dodat odvalu‘), což je v angličtině jinak případ řídský.

Ke gramatickým cirkumfixům lze počítat ale i případ finský, kde je cirkumfix jinak vzácný, který nalézáme při tvorbě pasíva, srov. **olen nähnyt, olet ottanut** (‚viděl jsem‘, ‚vzal jsi‘, od *nähdä* ‚vidět‘ a *ottaa* ‚vzít‘), resp. tvary **olla** (‚být‘) a participia na **-ut/-yt**.

Stejný typ gramatického cirkumfixu složeného z morfému volného a morfému vázaného (sufixu) lze vidět i ve standardní negaci v indiánském jazyce kečua, srov. **mana ...-chu**, například **mana aychachu** (‚(to) není maso‘), **mana wasischu** (‚(to) nejsou domy‘) aj.

Šířeji sem lze však i řadit standardní francouzský větný zápor **ne ... pas** (*il ne parle pas* ‚nemluví‘), pokud přijmeme i zmíněný přechodný typ cirkumfixu (viz 3 výš), který je vytvářen pouze kombinací volných synsémantických slov, resp. forem. Specifický, protože založený už přímo na opakování, je případ negace v afrikánštině, *ek ben nie moe nie* (‚nejsem unavený‘). Přechází se tak už do reduplikace, jinak hojně rozšířené mimo Evropu; je to však už zvláštní jev.

Cirkumfixy **lexikální** (typ 2, češtinu viz dál) lze spatřovat například v italském tvoření konverzívních a faktitivních sloves s významem ‚stávat se/dělat nějakým‘,

srov. *in-...-are/-ire*, *inerbire* ‚zatravnit‘ (od *èrba* ‚tráva‘), *incorporare* ‚vtělit, včlenit‘ (od *corpo* ‚tělo, těleso‘), *inalbare* ‚zbělít‘, *inalbarsi* ‚zbělat‘ (od *alba* ‚svítání‘), *invecchiare* ‚zestárnout‘ (od *vecchio* ‚starý‘) aj.

Z neevropských jazyků se tu uvádí často hebrejšтина a její cirkumfix *m-...-et*, srov. například *magdelet* ‚zvětšovač‘, ‚(co/kdo) zvětšuje‘, od kořenu *gdl* ‚velký‘ a přes H-kmen *hagdel* ‚zvětšit‘).

Za velmi běžné a produktivní se cirkumfixy považují v indonéštině (a obdobně i v malajštině, i když se jim tak neříká), ve které jinak obecně mnoho afixů není a není tu ani žádná flexe. Cirkumfixy se tu využívají pro tvorbu substantiv, adjektiv, adverbií, ne však verb (srov. Čermák, 2008). K nejznámějším patří substantivní *ber-...-an* či variantní *per-...-an*, srov. *perjalanan* ‚cesta‘ (od *djalan* ‚cesta‘), *permusuhan* ‚nepřátelství‘ od *musuh* ‚nepřítel‘), *perbukitan* ‚hornatina‘ od *bukit* ‚hora‘) aj., *ke-...-an*, srov. *kebaikan* ‚dobro‘ od *baik* ‚dobrý‘), *kebersihan* ‚čistota‘ (od *bersih* ‚čistý‘), *kesehatan* ‚zdraví‘ od *sehat* ‚zdravý‘) atd. Cirkumfixy se tu užívají i s reduplikovaným základem (reduplikace je v indonéštině významný prostředek), srov. *se-...-nya*, např. *sebaik-baiknya* ‚co nejlepší‘, od *baik* ‚dobrý‘), *sekeras-kerasnya* ‚co nejtvrdší‘ od *keras* ‚tvrdý‘) aj., který zvýrazňuje (cf. mj. Sneddon, 1996).

3. ČESKÝ CIRKUMFIX *z-...-lý*

V dřívější studii (Čermák, 2008) byla představena vyčerpávající analýza korpusu z hlediska cirkumfixů, a to především typu *prefix-základ-suffix* s významem (zhruba rezultativního) adjektiva typu *nazelenalý*, *obhroublý*; pokryté bylo celé spektrum kombinací všech prefixů zahrnující stovky případů. Okrajové zmínky se však týkaly i mnoha jiných typů, nejen tohoto.

Pro dané zkoumání se tu používal korpus SYN2005 o rozsahu 102 245 479 slov (všech tvarů s opakováním), který má 1 503 663 typů (tj. různých tvarů); v době dané analýzy byl dosud neoznačkováný. Data se v něm hledala tedy pomocí jiného programu, a to MonoConcPro, ale pochopitelně jen textové tvary, v daném případě se tedy týkala *jen* tvarů nominativů/akuzativů adjektiv maskulin typem dotazu *na-*lý*. Dál pak byla analyzována manuálně. Tam, kde by manuální analýza byla pro značný počet (deseti- a statisíců výskytu dané formálně zjišťované kombinace) krajně obtížná, byl analyzován jen desetiprocentní vzorek. Podívejme se však napřed stručně na celkovou situaci rámcující náš konkrétní případ dále.

Některé kombinace jako **gramatické cirkumfixy** (typ 1) se dají zpochybnit jen těžko, i když se jim tak neříká: rodilý mluvčí snadno pozná, i u zcela neznámého případu, že jednoznačná kombinace *budu ... V^{inf}*, popř. *budu ... V* (tj. infinitivní *-t*) je cirkumfix futura (*budu dělat* apod., kde ovšem *budu* alternuje s dalšími tvary podle vyjadřované osoby). Podobné to je u cirkumfixu pro kondicionál (*by- ...-l – by řekl*, opět s příslušnou variací), další lze však spatřovat i jinde, např. u perfekta (*má ...-no – má*

*uklizen*o, opět s příslušnou variací) atd. U adjektiv a adverbii se zřejmě nejnápadnější případ dá vidět u (pravidelného) superlativu, srov. *nejkrásnější*, *nejkrásněji* aj. Jakkoliv je systematické hledání těchto typů teprve třeba podniknout, nezdá se, že jich pro češtinu vzhledem k povaze studované oblasti bude velké množství.

V oblasti **lexikálních cirkumfixů** (typ 2) jednotná a pevná kombinace jeho složek vytváří lexém s významem stálým a jasným pro celé paradigma, a těchto případů i kombinatorických typů je více. Obecně se ukazuje, že cirkumfixy lze najít u všech čtyř hlavních autosémantických slovních druhů, i když ne ve stejné míře. Srov. prototypické případy *poříčí*, *namodralý*, *nasmát se* a snad i *pomaličku* ilustrující substantiva, adjektiva, verba a adverbia (viz blíže Čermák, 2008). V některých případech lze diachronně jistě zdůrazňovat postupné tvoření, zpravidla napřed sufixem a pak prefixem, synchronně však převažuje ve většině případů vznik sledovaných lexémů vnímaných jakožto utvořených současným zapojením celého cirkumfixu jako celku. Jasným faktorem podporujícím toto pojetí je dnes častá neexistence základového slova, které by tu mělo existovat, ale neexistuje. Na první pohled tu lze předpokládat povahu jeho vzniku a původní význam, např. z adjektivního příkladu uvedeného výše *namodralý* to, že diachronně tu lze uvažovat o minulém participiu slovesa a o z něho vzniklém adjektivu na *-lý*. Na druhý pohled to však tak jasné už nebývá (verbum **namodrat* dobře doložené není). V úplném extrému základové slovo tedy může chybět, srov. ještě *ojedinělý* a neexistenci slovesa **jedinět* či **ojedinět* (existuje jen adjektivum *jediný*) a podobně *ošumělý* a další. Synchronní neexistence základového slova ke slovu utvořenému cirkumfixem je častá a nápadná, srov. *našedlý*, a přesto se zdá, že jde o analogické tvoření cirkumfixem i tam, kde by základové sloveso původně mohlo existovat. Takto SSJČ (*Slovník spisovného jazyka českého*) uvádí vedle *namodralý* jako okrajové i sloveso *namodrat* (jeho úzus a existence však není jasná), zatímco k *našedlý* základové sloveso **našednout* SSJČ žádné nemá (podobně ho neregistruje ani Rosův či Jungmannův slovník ani novodobý Staročeský slovník); srov. dále i *nahrblý* či spíše nové *najazzlý*. Dodejme však kriticky, že tento pohled nelze směřovat s diachronním, který ovšem není ve svých možných závěrech ani přesný ani jistý: solidních analogických podkladů je pro něj málo.

Zvláštním případem **cirkumfixů přechodných** mezi oběma typy (1 – 2) jsou cirkumfixy vytvářené kombinací afixu a lexému. Pro stručnost si tu připomeňme aspoň dva nápadné případy s jasnou pragmatickou evaluativní funkcí vytvářené u některých verb prefixem a reflexivním *se*: *na-... se*, *po-... si* (*nasmát se*, *popovídat si*), které jsou běžné zvláště v mluveném jazyce.

Z dat je zřejmé, že některé případy jsou svou povahou více paradigmatické, tj. tvoří se skoro pravidelně, jiné však méně. Typ *pref-...-lý* u českých adjektiv (který popisuje zmíněná případová studie dál) takový je, jak se zdá.

Pro adjektiva se nabízí studovat cirkumfix především v kombinacích *pref-...-lý*, *pref-...-ný*, *pref-...-tý*; za základ byla zvolena první kombinace v jedné konkrétní podobě s hlavním cílem – sledovat, nakolik je možné ji považovat za jasný případ uplatnění cirkumfixu. V korpusu SYN2005 byly vyhledány všechny souvýskyty pro adjektivum všech verbálních prefixů a sufixu *-lý*. Řada takto získaných dat byla nutně homonymní a z náhodných kombinací bylo třeba kandidáty na cirkumfixy podle analogie významu a funkce vyčlenit manuálně. Problémem bylo při takovémto mechanickém hledání, že se mezi výsledky dostala i některá jiná, často mnohá propria a slova další, která podmínkám cirkumfixu pro svou homonymii nevyhovovala (např. *veselý* nemá v sobě prefix *v-*). Zjišťovala se především globální povaha jak paradigmatu lexémů vytvářených každým jednotlivým cirkumfixem dohromady, tak celého makrotypu vytvářeného všemi cirkumfixálními kombinacemi, resp. úhrnem *pref-...-lý*. Po bližší pohled se zvolila kombinace jediná, a to *z-...-lý*. Srov.:

Z-...-LÝ

V korpusových datech (přes sto miliónů slov) bylo nalezeno a identifikováno celkem cca 7750 takto vymezených kombinací. Z toho je tu 208 relevantních, více-méně standardních adjektiv, většinou deverbativních; je tu však i řada takových, kde základové verbum není původní a předchází mu adjektivum či substantivum. Přes formální shodu sem, tj. do celkového počtu adjektiv, některá historicky nepatří: *zlý* (1529), *znalý* (124), *znělý* (13), *zoufalý* (848) a *zralý* (294); vyřazena však byla i kompozita typu *zelenokřídlý* (9), *zlatobílý* (3), *zrzavobílý* a propria adjektivní povahy.

Za anomální případ a tedy lexikální frazém se považuje *zbabělý*, *zběsilý*, *zdvořilý*, *zhovadilý* (splňují kritéria vzniku lexikálního idiomu a frazému), jakkoliv by se o frazému dalo uvažovat i jinde. Obecně tu však překvapuje velmi vysoký počet různých nepravidelností, nejen idiomatických. Velmi nápadný je případ, že mnohá adjektiva nemají k sobě jasnou synchronní odvozovací bázi, což u nich jen posiluje pojetí cirkumfixálního tvoření, resp. vzniku. Srov. pro začátek například aspoň adjektiva **zběsilý*, **zbrklý*, **zdvořilý*, **zhovadilý*, **zhýralý*, **zkoprnělý*, **zletilý*, **ztepilý*, **ztereělý*.

Takovýchto adjektiv tu lze dohledat cca 34, tj. přes 15% z nalezených.

Představme si konečně plný výstup daného typu adjektiva s cirkumfixem *z-...-lý*, napřed případy frekvenčně běžné a běžnější (frekvence některých výrazných tvarů se pro ilustraci uvádí v závorce) a na závěr případy zcela řídké. K nim třeba dodat malou poznámku: SSJČ odráží stav excerpt mnoho desítek let starých a rozsahem nesrovnatelně menších než je stomiliónový korpus, ze kterého vychází tato studie. SSJČ tedy nenabízí lepší data, jen méně spolehlivá a stará. Pokud jsou zde označena jako řídká, je to dáno jednak jejich nízkou frekvencí v korpusu a taky povědomím autora, nic víc (obojí se tu staví proti informaci v SSJČ). Dodejme ještě, že * (hvězdička) ve výstupu označuje ale něco jiného: totiž tvary bez doložených základů

(a tedy jakoby „spadlých z nebe“, viz výše). Naproti tomu hvězdička v SSJČ (srov. např. **zmrzely*) taky jakoby existenci takového hesla slovníku zpochybňuje.

Běžné pojetí, které v daném případě podporuje i sám termín slovo-tvorba, resp. tvoření slov tu potichu předpokládá, že se tu něco něčím (sufixem) vždy tvoří či tvořilo, tj. něco, derivát od něčeho, tj. základu, kmenu. To však v těchto nikterak řídkých případech tak není, nic se tu netvoří ani netvořilo, tyto případy jakoby spadly z nebe. Samozřejmě že nespady, jen je vžitý názor jimi negován. S využitím značné síly analogie mnoha podobných případů se tu na dané lexikální základy (abstrahované z dalších slov, ne základů či kmenů) nasadí, použije jako celek přímo cirkumfix.

Jednotný význam tohoto cirkumfixu tu lze chápat jako *„zcela změněný nebo přešlý do odlišného stavu, podoby nebo konsistence naznačené základem“*. Opět je zjevné, že výrazně nejčastější adjektivum *zvyklý* tu svou frekvencí silně přispívá k povědomosti cirkumfixálního modelu, i když diachronně je způsob jeho utvoření zřejmě jiný. Celkově je toto partikulární paradigma ze všech cirkumfixálních případů nejbohatší, a nejsilněji proto i ovlivňuje pojetí cirkumfixu celého tohoto typu.

Běžná: **zbabělý, zběhlý, zbělalý, zbělelý, *zběsilý* (126), **zbídačelý, zblblý, zbledlý, zbloudilý, zbohatlý, zbožštělý, *zbrklý, zbrunátnělý, zbylý, zbytnělý, zcepenělý, zcestovalý, zcukernatělý, zcvoklý, zcvrklý, zčernalý, zčervenalý, zdařilý* (106), *zdechlý, zdětinštělý, zdivočelý, zdomácnělý, zdrclý, zdrhlý, zdrobnělý, *zdrsnělý, zdřevnělý, zduřelý, zdůvěrnělý, zdužnatělý, *zdvořilý* (363), *zemdlelý, zemřelý, zesinalý, zesláblý, zesládlý, zesmutnělý, zesnulý* (256), *zestárlý, zestručnělý, zesvětštělý, zešedivělý, zešedlý, zetlelý, zežloutlý, *zfamfrnělý, zřívavělý, zhaslý, *zhmotnělý, zhnědlý, zhoubovatělý, zhoustlý, zhovadilý, zhrublý, zhubenělý, zhublý, *zhutnělý, *zhůvěřilý, zhýralý, zchátralý, zchladlý, *zchlíplý, zchoulostivělý, *zchraptělý, zchromlý, zchřadlý, zchudlý, *zchytralý, zjasnělý, zjemnělý, zjihlý, *zjinovatkovatělý, zkamenělý, zkapalnělý, zklidnělý, *zkoprnělý, zkostrnělý, zkrabatělý, zkrachovalý, zkrásnělý, zkrasovělý, zkrotlý, zkravavělý, zkřehlý, zkršlý, zkyslý, zledovatělý, zlenivělý, *zletilý, zlidovělý, *zlotřilý, *zludračelý, zmáčklý, zmalátnělý, zmařilý, zmatnělý, zmatovělý, změkčelý, změkčilý, změkklý, zmešštělý, zmizelý, zmlklý, zmodralý, zmohutnělý, zmoklý, zmoudřelý, zmrtnělý, *zmrtnýchvalý, zmrzlý, zmužilý, znárodnělý, znečitlivělý, znehybnělý, znejasnělý, znejistělý, zneklidnělý, znemravnělý, znervosnělý, znervóznělý, zobecnělý, zotročilý, zpanštělý, zparchantělý, zpitomělý, zplanělý, zplesnivělý, zplešatělý, zplihlý, zploštělý, zplstnatělý, zpodobnělý, zpokornělý, zpórovatělý, zpozdlý, *zprahlý, zpráchnivělý, zprůsvitnělý, zpřísnělý, *zpuchlý, zpuchřelý, způsobilý, zputlý, zrezavělý, zrezivělý, zrezlý, zrohovatělý, zrosolovatělý, zrozačitelý, zrudlý, zrumnělý, zružovělý, zsinalý, zšedlý, zšeřelý, ztemnělý, ztepilý, zteplalý, *zteřelý, ztěžklý, ztichlý, ztloustlý, ztlustělý, ztmavlý, *ztmělý, ztopořelý, ztrnulý, ztroskotalý, ztrouchnivělý, ztučnělý, ztuhlý, ztumpachovatělý, ztupělý, ztvrdlý, zuhelnatělý, zvadlý, *zvarhanatělý, zvážnělý, zvěcnělý, zvěčnělý, zvětralý, *zveřelý, zvlčilý, zvlhlý, zvnitřnělý, zvodnatělý, zvodnělý, zvrásnělý, zvrhlý, zvroucnělý, zvyklý* (1338), *zženštilý*.

Řídká: *zbejčilý, *zblbělý (SSJČ má), *zbujelý (SSJČ má), *zcitlivělý (SSJČ má), *zhrdlý (SSJČ má), *zmrzelý (SSJČ má s hvězdičkou) *znuzilý (SSJČ má), *zprozaičelý, *zrzlý, *ztlustlý (SSJČ má jako var. ke ztloustlý), *ztýřelý (SSJČ má vedle zteřelý).

Dodejme několik shrnujících poznámek a poznatků. Většina nejasných případů (s hvězdičkou*)

(A) je snad daná **nízkým počtem dokladů** v SSJČ, přitom absence lemmatu v tomto slovníku naráží na dnešní povědomí, které je jiné. Takový je např. případ běžného evaluativa *zhůvěřilý* či už starého *zlotřilý*.

(B) Jiné běžné případy odrážejí nejistotu samotných mluvčí, zvl. při vztahování takového adjektiva k **faktivu** (na -it, tj. „udělat takovým“) či **konverzívu** (na -et, tj. stát se takovým), srov. *zkapalnit* i *zkapalnět*. Tyto rozpaky se promítají i do problematické definice SSJČ, kde pro *zkapalněný* se uvádí vztah pouze ke *zkapalnět*, jakkoliv *zkapalnit* existuje v jazyce také, možná dokonce častěji. Toto sloveso se mezi hesly z nejasného důvodu zde neuvádí, jen v exemplifikaci k substantivům jako *pára*, *plyn* a jako heslo tedy neexistuje, i když je uživateli takto „propašováno“ v příkladech. Slovo *zkapalnit* je přitom hojně zastoupené v technických příručkách, ba i příručkách pravopisných. Podobný případ představuje *zkamenit*, jehož existenci, oproti SSJČ, potvrzuje řada odborných zdrojů. Adjektivum *zklidnělý* slovník má a i když na to jasně neupozorňuje, je zřejmé, že ho vztahuje jak ke *zklidnit* tak i *zklidnět* a potvrzuje tak vnímání celého typu, rozkolísané dodnes. Bizarní je slovníková evidence adjektiv z deadjektivních verb, která podle SSJČ neexistují. Ve vyhledávači slovníku se však obojí zachycuje aspoň odkazem a to na poněkud okrajové heslo *přidrsnit*, kde se však hledané *zdrsnit* objevuje aspoň v exemplifikaci, i když ne jako heslo.

(C) Lze se tu však setkat i s nepřímým **potvrzením existence** východového verba, jakkoliv pod jiným heslem. Výskyt *zchlíplý* doložený v SSJČ není, slovník ho však eviduje pod *schlíplý* (analyzováno je ve zmíněné studii jinde).

(D) Konečně se tu vyskytnou i případy, kdy si autoři slovníku problematicky pomáhají diachronním způsobem, srov. *zteřelý* odkazující na neužívané *teřet*, *týřet*, které v dnešním povědomí běžné nebývá.

4. ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

Tento příspěvek se zamýšlí nad statutem a místem cirkumfixu v jazyce jakožto zvláštní diskrétní jednotky a odlišným (holistickým) kritériem jeho povahy, a pokouší se ho detailněji ilustrovat v češtině. Důraz se tu klade na nastínění jevu a některých jeho souvislostí, ilustrovaných však pouze zkusmo a orientačně. Jakkoliv existenci cirkumfixu lze v češtině pokládat za nezpochybnitelnou, tento jev je třeba blíže studovat dál, i v řadě aspektů zde nezmiňovaných. O míře relevantnosti jednotlivých

případů je teprve třeba uvažovat, a to i obecně: jakkoliv se ukazuje její zajímavost už teď např. pro automatickou analýzu textu spjatou s rozpoznáváním významu textu, nelze ji však, jak ukazuje analyzovaný materiál, ignorovat. Zvláštní potřebou se ukazuje posoudit a blíže prozkoumat cirkumfix z holistického hlediska a tedy i jeho percepce a síly jeho asociativní povahy, dané mj. velikostí a heterogeností formálních (homonymních) konkurentů. Obecně otázka holistického chápání řady kombinatorických jevů se tu takto aspoň naznačuje.

Poměrně vysoké zastoupení adjektiv, která nelze vztáhnout k žádnému podkladovému slovu, je zřejmě hlavním poznáním ukazujícím na sílu modelu a celkové cirkumfixální struktury nad individuální snahou po tradiční slovotvorné atomizaci.

Je zřejmé, že značný vliv tu má síla paradigmatu jako celku; ve sledovaném makroparadigmatu s cirkumfixem *pref-...-lý* jsou obsazeny, jakkoliv nerovnoměrně, všechny možnosti (viz Čermák, 2008). Otevřenými otázkami jsou další aspekty, zvláště sémiotické a funkční, kdy bude například třeba zkoumat, nakolik se u případů cirkumfixem utvořených objevuje sklon k monopolizaci funkce, opírá-li se takový cirkumfix o větší počet konkrétních případů apod. Obecným problémem je určit velikost míry zastoupení jiných významů a funkcí dané konfigurace forem a tedy i prahu, kdy kvůli přílišné velikosti těchto odlišných případů se početně málo zastoupené cirkumfixální případy jako takové přestávají vnímat.

Bibliografie

- ČERMÁK, František: Lexikon a sémantika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010. 358 s.
- ČERMÁK, František: Syntagmatika a paradigmatica českého slova 2. Morfologie a tvoření slov. Praha: Univerzita Karlova 1980. 257 s.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Praha: Karolinum 2001. 382 s.
- ČERMÁK, František: Frazeeologie a idiomaticita česká a obecná. Czech and General Phraseology. Karolinum: Praha 2007. 720 s.
- ČERMÁK, František: Diskrétní jednotky v jazyce: případ cirkumfixů. In: Slovo a Slovesnost 2008, roč. 69, č. 1 – 2, s. 78 – 98.
- ČERMÁK, František: Jazyk a slovník. Vybrané lingvistické studie. Praha: Karolinum 2014. 526 s.
- ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav (eds.): Slovník české frazeologie a idiomaticity. Přirovnání. Praha: Academia 1983. 492 s.
- ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav (eds.): Slovník české frazeologie a idiomaticity. Výrazy neslovesné. Praha: Academia 1988. 511 s.
- ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav (eds.): Slovník české frazeologie a idiomaticity. Výrazy slovesné A – P, R – Ž. Praha: Academia 1994. 757 s., 634 s.
- DOKULIL Miloš. Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.
- Slovník spisovného jazyka českého I – VIII (SSJČ). 2. vyd. Hl. red. B. Havránek. Praha: Academia 1989. Dostupné na <http://ssjc.ujc.cas.cz>
- SNEDDON, James N.: Indonesian. A Comparative Grammar. London – New York: Routledge 1996.